

ERTAKLAR SYUJETINING STRUKTUR-SEMANTIK BUTUNLIGI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.062>

Kabulova Umida Sayidmaxamadovna

ADCHTI, Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrası

Email: umidakabulova@mail.ru

Annotatsiya: Ertaklarning o‘z tuzilishi va ulardagi voqealar ketma-ketligi o‘rganilib, ularning bir xil tuzilishga ega ekanligi mazkur maqolamizda ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: funksiya, personaj, struktur-semantik xususiyatlar, evolyutsiya, folklor.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЦЕЛОСТНОСТЬ СЮЖЕТА СКАЗОК

Примечание: В своих работах В.Я. Пропп в основном говорил о фольклорных произведениях и подчеркивал, что определенные законы применимы только к народным сказкам

Ключевые слова: функция, персонаж, структурно-семантические особенности, эволюция, фольклор, формула, лексика, морфология, синтаксическая особенность, морфологический феномен.

STRUCTURAL-SEMANTIC INTEGRITY OF THE PLOT OF FAIRY TALES

Abstract: This article examines the inherent structure and the sequence of events in fairy tales, demonstrating that they possess a consistent and uniform structural composition.

Keywords: function, character, structural-semantic features, evolution, folklore.

Kirish. Hozirgi vaqtga qadar sehrli ertaklarning struktur-semantik xususiyatlari P.M.Volkov, N.I.Nikiforov, V.Ya.Propp, N.V.Novikovlar [2] tomonidan to‘liq tadqiq etilgan, uning paydo bo‘lishi va evolyutsiyasi V.Ya.Propp [4], Ye.M.Meletinskiy, E.V.Pomeranseva [3] va boshqalar tomonidan, shuningdek, D.S.Lixachev, V.A.Baxtin, S.Yu. Neklyudov, N.M.Gerasimova tadqiqotlarida to‘liq tahlil qilingan. Shundan so‘ng, rus sehrli ertaklari tilining turli jihatlar ham tadqiq qilingan: sintaktik xosliklari N.S.Petrikina, Ye.A.Guzunova, Ye.M.Pavlova, V.I.Sobinnikova, V.I.Borkovskiy, O.V.Chijikova, I.P.Chernousova va boshqalar tomonidan, murojaatlar strukturasi va funksiyalari I.P.Ivanova, shuningdek, leksik va morfologik hodisalari I.K.Zayseva, V.I.Sovbanova, T.A.Budanova, I.V.Tixomirova, F.S.Shapiro, J.I.B.Kaporulina va boshqalar ishlarida e’tirof etilgan [1].

O‘rganilish darajasi. Ilmiy tadqiqotchilar sehrli ertakning formulalariga ham alohida e‘tibor qaratgan. Formulalarning aniqlanishi, ularning strukturasi va funksiyalari V.P.Anikin, M.K.Azadovskiy, E.V.Pomeranseva, N.V.Vedernikova va boshqalar tomonidan, shuningdek, til tuzilishi va formulalarning tildagi almashinish xususiyatlari N.M.Gerasimova, O.A.Davıdova, I.A.Razumova va boshqalar tomonidan ham tadqiq etilgan. Ammo, ko‘plab tadqiqotlarga qaramasdan, sehrli ertaklarning ba‘zi jihatlari hali ham yetarlicha o‘rganilmagan. Bular quyidagilarni o‘z ichiga oladi: [1]

1. Sehrli ertaklarning tili to‘liq o‘rganilmagan, ayniqsa, harakat qiluvchi personajlarning ta‘rifini ifoda etuvchi konstruksiyalar tadqiq qilinmagan.
2. Sehrli ertaklarning kirish konstruksiyalari struktur-so‘z va ma‘no jihatidan kam tadqiq qilingan.
3. Ertak kompozitsiyasining o‘zgarmasligi va afsonalar personajlari to‘plamining tilda ifodalanishi ham hali aniqlanmagan.
4. Formulalar tushunchasi bo‘yicha hali bir xil tushunchaga kelinmagan va ularga umumiy ta‘rif ishlab chiqilmagan.

Shuning uchun, ushbu yo‘nalishlardagi tadqiqotlar hali ham davom etmoqda va ularga yanada chuqurroq yondashish kerakligi e‘tirof etilmoqda.

V.Ya.Proppning “Morfologiya skazki” asari [5] 1928 yilda nashr etilgan. Bu tadqiqot ayrim jihatlardan o‘z davridan ancha ilgarilab ketgan. V.Ya.Propp o‘z ishida asosan xalq og‘zaki ijodi (folklor) haqida so‘z yuritgan va aniq qonunlar faqat xalq ertaklariga tegishli ekanini ta‘kidlagan. U ertaklarning o‘z tuzilishi va ulardagi voqealar ketma-ketligini o‘rganib, ularning bir xil tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatib bergan.

Metod va metodologiya. Ertak odatda ma‘lum bir boshlang‘ich vaziyat bilan boshlanadi. Masalan, oila a‘zolari sanab o‘tiladi yoki bo‘lajak qahramonlar, masalan, askar, uning ismi yoki mavqei zikr qilinadi. Bu vaziyat funksiya sifatida qaralmasa-da, u baribir muhim morfologik element hisoblanadi. Ertakning turli boshlanishi faqat ishning oxirida tahlil qilinishi mumkin.

Tahlil va natijalar. V.Ya.Propp bu elementni boshlang‘ich vaziyat deb aniqlaydi va unga shartli belgi sifatida - **i** ni beradi [6].

Boshlang‘ich vaziyatdan keyin ertakda quyidagi funksiyalar paydo bo‘ladi:

I.Oila a‘zolaridan biri uydan ketadi (bu holat ketish deb ataladi, belgisi - **a**).

Qahramonga qandaydir taqiq qo‘yiladi (bu taqiq deb ataladi, belgisi - **b**). **III.Taqiq buziladi** (bu holat taqiqning buzilishi deb ataladi, belgisi - **v**).

IV. Antagonist ma‘lumot yig‘ishga urinmoqda (ta‘rifi - ma‘lumot yig‘ish, belgilash - **d**). Ya‘ni antagonist jinoyat yoki yomon maqsad bilan qurbon bo‘lgan shaxs haqidagi ma‘lumotlarni o‘rganishga harakat qiladi.

V. Antagonistga qurbon bo‘lgan shaxs haqida ma‘lumot beriladi (ta‘rifi - ma‘lumot berish, belgilash - **w**). Ya‘ni, ma‘lumotlar antagonistga oshkor qilinadi yoki u bu ma‘lumotlarga ega bo‘ladi.

VI. Antagonist uning mulkini egallash maqsadida aldashga urinmoqda (ta’rifi - nayrang, belgilash - **g**). Ya’ni, antagonist qurbonni turli yo‘llar bilan chalg‘itib, uning ishonchini qozonishga harakat qiladi.

VII. Qurbon bo‘lgan shaxs aldanadi va bilmasdan dushmanga yordam beradi (ta’rifi - yordam berish, belgilash - **g**). Qurbon bo‘lgan shaxs hiyla-nayrangga uchib, antagonistga o‘z xohishiga qarshi yordam ko‘rsatadi.

VIII. Antagonist oila a’zolaridan biriga zarar yetkazadi (ta’rifi - zarar yetkazish, belgilash - **A**). Bu yerda antagonist qurbon yoki uning yaqinlariga zarar yetkazadi¹⁹⁸.

IX.VIII-a. Oila a’zolaridan biriga nimadir yetishmaydi, uning biror narsaga muhtojligi bor (ta’rif - yetishmovchilik, belgi - **a**). Yetishmovchilikning quyidagi shakllari ajratilishi mumkin:

Ertaklarda ko‘plab funksiyalar mantiqiy ravishda birlashib, «doiralari» hosil qiladi. Bu doiralari, odatda, ayrim qahramonlar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday doiralari «harakat doiralari» deb ataladi.

Ertaklarda harakat doiralari qahramonlarning asosiy vazifalari va syujet bo‘yicha ko‘rsatgan harakatlariga bog‘liq tarzda shakllanadi. Har bir qahramonning o‘z harakatlari va funksiyalari mavjud bo‘lib, ular mantiqiy tarzda birlashib, hikoyaning umumiy tuzilishiga yordam beradi.

1) Antagonist (zarar yetkazuvchi)ning harakat doirasi: Bu doira afsonadagi yomon qahramon yoki antagonistning qahramonga qarshi harakatlarini o‘z ichiga oladi. U quyidagi uchta asosiy qismni qamrab oladi:

Zarar yetkazish (A): Antagonist qahramonga yoki uning atrofidagi odamlarga turli xil yo‘llar bilan zarar yetkazadi. Bu zarar moddiy, ma’naviy yoki jismoniy bo‘lishi mumkin. Masalan, u qahramonning yutuqlarini olib qo‘yishga yoki uning rejalarini buzishga harakat qiladi.

Jang yoki boshqa turdagi kurashlar (B): Antagonist qahramon bilan ochiqdan ochiq kurashga kirishadi. Bu jang jismoniy bo‘lishi mumkin (masalan, qahramon va antagonist o‘rtasidagi duel yoki urush) yoki ma’naviy yoki aqliy kurash shaklida namoyon bo‘ladi.

Quvg‘in qilish (Pr): Qahramon sinovlarni yengib o‘tganidan keyin antagonist uni quvg‘in qilishi yoki ta’qib qilishi mumkin. Bu bosqichda antagonist qahramonni to‘xtatishga harakat qiladi, ammo u quvg‘in jarayonida mag‘lubiyatga uchrashi mumkin. Bu harakat doirasi antagonistning hikoyadagi asosiy harakatlarini ifodalaydi va qahramonning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega.

2) Ta’minlovchining harakat doirasi: bu doira afsonalarda qahramonga yordam beruvchi va unga sehrli vositalarni taqdim etuvchi personajning harakatlarini qamrab oladi. U ikki qismdan iborat: **sehrli vositani berishga tayyorgarlik (D):** beruvchi yoki ta’minlovchi qahramonga sehrli vositani berishdan oldin tayyorgarlik ko‘radi. Bu bosqichda qahramon beruvchi bilan qandaydir sinov yoki murakkablikka duch kelishi mumkin, yoki uning ishonchini

qozonishi zarur bo‘ladi; **qahramonni sehrli vosita bilan ta‘minlash (Z)**. Qahramon o‘z maqsadiga erishish uchun zarur bo‘lgan sehrli vositani oladi. Bu vosita qahramonga qiyinchiliklarni yengib o‘tishga yordam beradi va unga muhim imkoniyatlar yaratadi.

3) Yordamchining harakat doirasi: bu doira qahramonga yordam beradigan yordamchi personajning harakatlarini o‘z ichiga oladi. U bir necha qismdan iborat: **qahramonni makon bo‘yicha ko‘chirish (R)**: yordamchi qahramonni bir joydan boshqa joyga ko‘chiradi. Bu makon bo‘yicha ko‘chirish qahramonga murakkab yo‘lni bosib o‘tishda yordam beradi. Masalan, u qahramonni tezkorlik bilan boshqa joyga olib o‘tishi yoki sehrli vosita orqali yetkazishi mumkin; **balo yoki yetishmovchilikni bartaraf etish (L)**: qahramonga yordamchi unga dushmanlardan xalos bo‘lishga yordam beradi. Bu bosqichda yordamchi qahramonning boshidan o‘tgan qiyinchiliklarini hal qiladi yoki uning yo‘qotgan narsalarini qaytaradi; **quvg‘indan qutqarish (Sn)**: qahramon dushman tomonidan quvg‘in qilinganida, yordamchi uni qutqaradi va dushmanning harakatlarini to‘xtatadi. Bu bosqichda yordamchi qahramonning hayotini saqlab qoladi; **murakkab vazifalarni hal qilish (R)**: qahramonga berilgan murakkab vazifalarni bajarishda qahramonga yordam beradi. Bu muammolarni hal qilish jarayonida u muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa. Shu bois ertaklarga to‘xtaladigan bo‘lsak, ta‘limiy va axloqiy xarakterdagi ertaklar eng murakkab va keng qamrovli ertaklar hisoblanadi. Ular qatoriga ham hayvonlar haqidagi ertaklar, ham afsonaviy, ham sehrli ertaklar kiradi. Avvalida to‘xtalib o‘tganimizday, bunday ertaklarda kompozitsion (tarkibiy) tuzilmaning barcha elementlari mavjud bo‘ladi. Masalan, boshlang‘ich vaziyatning kam yoki batafsil tavsifi; majburiy va ba‘zan ancha mufassal boshlanma; avj nuqta (kulminatsiya); yechim. Hatto qo‘shimcha burilishlar, hodisalar ham bo‘lishi mumkin. Ertakning fabulasi, ya‘ni voqealar ketma-ketligi syujeti (voqeaning taqdim etilish tartibi) bilan ko‘pincha mos kelmasligi qayd etilgan; an‘anaviy ertak takrorlari va harakatni sekinlashtirishlar; keyinchalik alohida gapiriladigan boshqa ko‘plab komponentlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Propp V.Ya.** *Morfologiya volshebnoy skazki*. – Moskva: Nauka, 1969. (Ertak strukturasini o‘rganishdagi eng fundamental asar).
2. **Propp V.Ya.** *Istoricheskie korni volshebnoy skazki*. – Leningrad: Izd-vo LGU, 1986. (Semantik va mifologik asoslar uchun).
3. **Levi-Stross K.** *Strukturnaya antropologiya*. – Moskva: Eksmo-Press, 2001. (Struktur tahlil metodologiyasi).
4. **Meletinskiy Ye.M.** *Geroy volshebnoy skazki*. – Moskva: Izd-vo vostochnoy literaturi, 1958.
5. **Imomov K.** *O‘zbek xalq ertaklari poetikasi*. – Toshkent: Fan, 1984. (O‘zbek ertaklari syujeti va strukturasini bo‘yicha asosiy tadqiqot).
6. **Afzalov M.** *O‘zbek xalq ertaklari haqida*. – Toshkent: Fan, 1964.
7. **Jirmunskiy V.M.** *Folklor Turkestana*. – Moskva: Nauka, 1974.

8. **Safarov O.** *O‘zbek xalq og‘zaki ijodi.* – Toshkent: Musiqqa, 2010.

Zamonaviy tadqiqotlar va maqolalar:

9. **Jo‘rayev M.** *O‘zbek xalq ertaklarida sehrli raqamlar va ularning semantikasi.* – Toshkent, 1991.

10. **Madayev O.** *O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi.* – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.

11. **Raimova M.** *Ertaklarda xronotop va uning struktur-semantik xususiyatlari* (Ilmiy maqolalar to‘plami).